

Leyla Erbil'in Politik Poetikası Üzerine Bir İnceleme

Belgin Tarhan

Adnan Menderes Üniversitesi

[ORCID: 0000-0002-0950-3363](https://orcid.org/0000-0002-0950-3363)

belgin.buyukbuga@adu.edu.tr

Öz

1950 yazar kuşağına dâhil olan Leyla Erbil, ilk öyküsünden son romanına kadar tüm eserlerinde eşitsiz ve gayriadil ilişkilerle hasıraltı edilen şiddet ve zulmün tanığı olmanın verdiği buhran ve travmayı anlatır. Kolektif hafızanın dışına itilen kötülükleri felsefe, psikiyatri ve modern edebiyatın imkânlarından yararlanarak yüzeye çıkarır, okuru da kendisiyle birlikte yüzleşmeye davet eder. Erbil'in anlatılarında birbirini büyüten haksızlık ve şiddet üç alanda belirir: Hane, Kültür Dünyası ve Devlet. Çalışmanın bölümlerini de oluşturan bu üç başlık altında, ataerkil toplumsal düzenden beslenen hiyerarşi ile yerleşik cinsiyet rolleri irdelenmektedir. Diğer bir izlek ise toplumun her bir üyesi için söz söyleme ve siyaset yapma imkânına kapı arayan politik eylemlilik kavramıdır. Bu kapsamda eylemek, özgürlük arayışının başlangıcı sayılabilir. Edebi bir inceleme niteliğinde olmayan bu çalışma, Erbil'in kurmaca karakterleri aracılığıyla bireysel kanaat, söz ve direnişle beliren politik eylemliliğin imkânını soruşturmaktadır. Çalışma, esas olarak söz ve itirazın güçlü olduğu Tuhaf Bir Kadın, direnişin sönmüldüğü Karanlığın Günü, politik eylemliliğin yazarak kayıt altına almaya dönüştüğü Cüce adlı romanlarına yaslanmaktadır. Çalışmanın kapsamı doğrultusunda yazarın diğer eserlerine de yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leyla Erbil, politik edebiyat, politik eylem, ataerkillik, devlet

•••••

<http://federgi.ankara.edu.tr>

An Analysis of Leyla Erbil's Political Poetica

Belgin Tarhan

Adnan Menderes University

[ORCID: 0000-0002-0950-3363](https://orcid.org/0000-0002-0950-3363)

belgin.buyukbuga@adu.edu.tr

Abstract

Leyla Erbil, a writer of the 1950s generation talks about the depression and trauma caused by being a witness of violence and oppression that has been hidden in unjust and unequal relations in all her works, from her first story to her last novel. She raises the evils pushed out of the collective memory to the surface by making use of the possibilities of philosophy, psychiatry and modern literature and invites the readers to face them together with her. Injustice and violence that magnify each other in Erbil's narratives appear in three areas: Household, Cultural World and State. Under these three titles, which also comprise the study's parts, the hierarchy nourished by the patriarchal social order and the established gender roles are examined. Another theme is the concept of political activity that opens the floodgates for each member of society to speak and do politics. In this context, acting can be considered the beginning of the search for freedom. Through the fictional characters of Erbil, this study, which is not a literary review, seeks the possibility of political activity, which emerges with individual opinions, words, and resistance. This study is essentially based on three novels: *Tuhaf Bir Kadın*, in which the speech and objection are strong, *Karanlığın Günü*, in which the resistance fades, and *Cüce*, in which the political activity turns into recording by writing. In line with the scope of the study, other works of the author are also included.

Keywords: Leyla Erbil, political literature, political activity, patriarchy, state

•••••

<http://federgi.ankara.edu.tr>

Arrival date: 25 February 2023 • Acceptance date: 11 May 2023

Giriş

Ocak 2006 tarihinde “Tuhaf Bir Yazar: Leyla Erbil’de Etik ve Estetik” başlıklı bir sempozyum düzenlenir. Bu etkinliğin sonunda yaptığı teşekkür konuşmasında Leyla Erbil, milyonda bir görülen bir hücre hastalığına yakalandığını, bunu dünyaya geldiğinden beri karşılaştığı ve seyretmek zorunda bırakıldığı vahşet ve haksızlıkların bir sonucu olarak gördüğünü belirtir (2007, 270). Erbil’in hastalığının nedeni olarak gösterdiği şeyler, büyük ölçüde onu yazmaya götüren nedenlerdir de. Erbil, bu kaynağa gidip gelerek imge dünyasını oluşturmakta, hikâye ve romanlarını kurmaktadır. Edebiyatının isyankâr, protest ve “tuhaf” sayılması da sokağa, hayata, geçmişe/tarihe açılan bir politik edebiyatla ilişkilendirilebilir. Bu görüş, röportajlarında sıklıkla dile getirdiği şu ifadesiyle de destek bulur: “İnsanlık, uygarlık tarihiyle bozulmuş, hastalanmıştır” ve kendisi gibi “tüm insanlık da hasta, sakat ve biraz delidir” (2019a, 174). Erbil, -Doğu ya da Batı medeniyeti fark etmeksizin- uygarlık buhranı ile sakatlandığını düşündüğü bir dünyanın edebiyatını yapar. Erbil’e göre, Batı üretim çelişkilerinden doğan ekonomik sorunlarla mücadele ederken, bizde bunlara din kökenli hastalıklar da eklenmiştir (2019a, 174).

Erbil’in politik poetikasını açmak gerekirse, öncelikle bunun on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yarısında sıkça örnekleri verilen, mani-

festo niteliğinde söylem kuran bir edebiyat olmadığı söylenmelidir. Bu manada bir ideoloji/söylem kurucu değil, mevcuda itiraz eden yıkıcı bir politik hüviyete sahiptir. Kurmacalarında mevcut düzeni ters düz eden ya da duvardaki tuğlaları tek tek çekerek arkasındaki gerçekliğe ışık tutan bir politik tutum vardır. İtiraz ve isyanı siyasetin vitrinindekilerle sınırlı değildir; onları da ayakta tutan, toplumsal ve ekonomik ilişkilerden haneye kadar sızan kültürel kılcal damarlara kadar yol alır. Bu nedenle sokak, yayın ve kültür dünyası gibi, aile içi yaşantı da görüş alanındadır. Erbil'in metinlerinde iç dünyasına girdiğimiz kurmaca karakterler aracılığıyla topluma ve geçmişe/tarihe doğru genişleyen bir anlatı ortaya çıkar. Kurmacanın dünyası içinde dolaşırken, eşitsiz ve gayriadil ilişkileri açığa çıkardığı için Erbil'in edebiyatı politiktir.

Çalışmanın ilk kısmında, Erbil'in politik poetikasına arka plan oluşturan üç düşünce kaynağıyla temas yerleri tespit edilmektedir. Bunlar Karl Marx'ın toplum ve tarih kuramı, Sigmund Freud'un psikanalizi ve varoluşçu felsefenin birey ve özgürlük anlayışıdır. Marksist felsefenin dünyayı değiştir(ebil)me inancıyla varoluşçuluğun özgürlük arayışı bu çalışmada eylemlilik kavramıyla ilişkilendirilirken, Erbil'in politik poetikasına da şekil veren temaların başında geldiği öne sürülmektedir. Çalışma boyunca haneden sokağa, yayın dünyasından kamusal hayata Erbil'in kurmaca karakterlerinin eylemlilik halinin yükselişi ve daralığının arkasındaki nedenler irdelenmektedir. Bu kapsamda çalışmanın ikinci kısmında, eşitsizlik ve tahakkümün başladığı yer olan haneye/oikosa odaklanılmaktadır. Ardından, yayın ve kültür dünyasındaki hegemonik eril ilişkilerle kurulu düzenin zayıflıkları soruşturulmaktadır. Son kısımda ise hane ile kültürel/entelektüel dünyada hiyerarşik ilişkileri yeniden üreterek canlı kılan devlet ve siyaset mekanizması değerlendirilmektedir.

Bir Sanatçı Olarak Leyla Erbil'in Politik Poetikası

Leyla Erbil, edebî olarak Samuel Beckett, Jean Paul Sartre, Franz Kafka, Dostoyevski ile Sait Faik'i benimsediği yazarlar arasında sayar. Edebî yazın dışında da zengin bir düşünsel felsefi kaynağa sahiptir. Röportajlarında sıklıkla Karl Marx ile Sigmund Freud'u etkilendiği kişiler olarak anmaktadır (Erbil 2019a, 173). Uygarlık buhranı ekseninde düşünüldüğünde iki düşünürün yanına varoluşçuluğu da eklemek gerekmektedir. Çünkü yirminci yüzyılın en büyük yıkımına neden olan iki dünya savaşının ivmelendirdiği bunalım, buhran ve hiçliği, en iyi açıklayan felsefelerden birisi varoluşçuluktur. Bu kapsamda, öncelikle, Erbil'in imge dünyasından Marx'ın toplum ve tarih kuramına atılan düğümler belirlenebilir.

Marksist tarih kuramı, insana kendisine öncel olan dünyanın/mede-

niyetin nasıl kurulduğunu ve işlediğini açıklar. Çağlar boyunca ekonomik ilişkilerin biçimi değişse de gayriadil ve eşitsiz düzenin aksamadan süregeldiğini, bunun geçici ya da tesadüfi bir şey olmadığını gösterir. Marksist felsefeye göre içine doğduğumuz dünya, bilinçli bir toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmenin sonucudur. İnsanı da toplumu da şekillendiren unsurlar, maddi ilişkiler ağını oluşturan dış koşullardır (Marx ve Engels 2013, 37-38). Kuramsal düşüncenin soyut ifadeleri olan bu gerçeklikler Erbil'in anlatılarında kurucu, somut birer çerçeveye dönüşürler. Hikâye ve romanları, Marx'ın tarih ve toplum kuramından süzülen dünyayı imgeler. İnsanın çağının ürünü olması, düşündüğü ve hissettiği gibi değil de verili koşullar içinde şekillendiği gibi yaşaması Erbil'in metinlerine sirayet eden hastalık, sakatlık ve delilik halinin nedenleridir. Geçim derdi içinde uzak denizlerde kaptan olarak çalışan baba, din ve geleneklerle belirlenen anne, uzun ve kötü çalışma şartlarına rağmen fabrikalarda çalışarak ancak gecekondu mahallesinde karın tokluğuna yaşayanların hayatı, edebiyatında yer alır. Sözelimi "Vapur" (2019b) ve "Çekmece" (2019b) öyküleri ve *Tuhaf Bir Kadın*'daki (2011a) baba, gemide çalışır ve yılın ancak birkaç gün ya da haftasını evlerinde geçirebilir. "Tanrı" (2019b) adlı öyküde ise sorunun kaynağında, yurtdışına -Almanya'ya- çalışmaya giden dört çocuk sahibi hayırsız baba/eş vardır. Öte yandan varlıklı erkeklerle evlenenlerin dışındaki kadınlar da geçim derdi içinde debelenirler. Kurmaca karakterlerinin geçim sıkıntısı çekmeleri Erbil'in kurmaca eserlerini doğrudan Marksist ve sosyalist fikirlere yakınlaştırmaz. Fakat insanın içine doğduğu eşitsiz ve gayriadil düzenin kolay kolay değiştirilemeyecek dış etkenlerle kurulduğunu gösterir. Dış koşullar, tiyatro sahnesindeki dekor gibi, kurmaca karakterlerin duygu ve düşünceleriyle birlikte davranış ve tercihlerini de belirler. Olay eksenli bir öyküme biçimi kurmayan Erbil'in metinlerinde hikâye, kurmaca karakterlerin bu dünyaya/dekora verdiği reaksiyon üzerine inşa edilir.

Erbil'in kurmaca dünyasından Marx'ın felsefesine atılan düğümlerden biri geçmişi/tarihi anlamlandırmaysa bir diğeri de geleceğe yön verme gücüne duyulan inançtır. Dünyayı anlamak ve yorumlamakla yetinmeyen Marx'ın felsefesi, onu değiştirme kararlılığı içinde devrimci bir görüşe sahiptir. Radikal bir değişimin kapılarını açan anlatıları olmamakla birlikte Erbil'de eylemlilik fikrinin olduğu söylenebilir. Erbil'in metinlerinde, bir sınıfın öncülüğündeki toptan değişim yerine bireylerin özel ve kamusal yaşamlarındaki biricik konumlarıyla birlikte şekillenen kanaatlerinin dile getirilmesi, söz sahibi olmasıyla başlayan bir eylemlilik ve değişim gücü öne çıkmaktadır. Sınıfsal bir kurtuluş yerine bireysel mücadeleyle güçlenen ve toplumun dezavantajlı kesimleriyle buluşan bir direniş söz konusudur. Burada özgürlüğün kamusal eylemlilikle bağlarını kuran çağdaş felsefeci Hannah Arendt'in siyaset anlayışına yaslanılabilir. Arendt, politikayı yeryüzünün kaidesi olarak andığı çoğulluk yasasına yaklaşmanın bir

yolu olarak görür. Politika, her bir kişinin kanaatleriyle var olması, farklılıklarıyla birlikte özgür bir kamusal alan kurmasıyla mümkündür (2012, 198). Bu nedenle değişimin yönü bir kesim ya da sınıfın kurtuluşundan ziyade çoğulluk yasasına doğru özgürleşmeye doğru olmalıdır. Erbil'in edebiyatında da içine doğduğu düzenin her türden ayrımcılığına itiraz ederek var olan ve eylemlilik halini korumaya çalışan kurmaca karakterler vardır. İlk romanı *Tuhaf Bir Kadın*'da hanede, sokakta, iş hayatındaki ataerkil ve hiyerarşik ilişkileri reddeden Nermin gibi bir karakter aracılığıyla itiraz, direniş ve eylemliliğin dozu yüksektir. İkinci romanı *Karanlığın Günü*'nde (2020a) ise başta aydın/entelektüel camia olmak üzere örgütlü toplumsal kesimlerin etkinliklerini bıçak gibi kesen, onları evlere kapatan ve sessizliğe gömen 1980 Darbesi'nin baskısı vardır. Ülkeye dair iyimserliğin tümüyle yitirildiğinin hissedildiği *Cüce*'de (2020b) ise gençlik yıllarından beri eylemlilik halinin türlü -hapis, işkence, yurtsuzluk, kimliksizlik gibi- cezalarına maruz kalan, intihar etmeyi düşünen, doksanlı yaşlarındaki Zenime adlı bir kadının hikâyesi yer alır. Kolektif kötülüğün ve vahşetin siyasal olduğu kadar toplumsal yüzüne tanık olan Zenime, bu dünyadan ümidini kesmiş bir kadındır (Gürbilek 2007, 223-228).

Erbil'in metinlerinde, Freud'un psikanalizi güçlü bir etkiye sahip gibi görünmektedir. Erbil'in öykü ve romanlarında, bireyleri çevreleyen dış dünya Marx'ın toplum ve tarih kuramının sunduğu birikimle kurulu-yorsa, kurmaca karakterlerin bu dünyaya verdiği reaksiyon da Freud'un psikanaliziyle açığa çıkar. Freud'un yöntemini edebiyata tahvil eden Erbil, uygarlığın bunalım, dayatma ve zulümlerini metinlerine taşır. Hastasını bilinç dışına hapsettiği şeylerle yüzleştiren Freud gibi Erbil de Türk toplumuna edebî yolla bir psikanaliz uygular; ortak hafızamızdan silmeye, yok saymaya ve çarpıtmaya çalıştığımız vakaları gün yüzüne çıkarır. Maraş, Sivas ve Bahçelievler Katliamları ya da Mustafa Suphi ve arkadaşlarının 1921 yılında Karadeniz sularında öldürülmesi vakasıyla okurun karşısına çıkar. Bu zulümler daha yaşanırken kamuoyuna farklı yansıtılmakta, üzerinden zaman geçtiğinde de başka anlatılara dönüştürülerek aktarılmaktadır. Bu nedenle psikiyatrist Serol Teber, Türkiye'de olup bitenleri anlamak için gösterilenler ile resmî tarih yazımının ötesine geçmek gerektiğini söylemektedir (2004, 301). Erbil öykü ve romanları aracılığıyla Türkiye'nin toplumsal ve siyasal psikanalizini yapanlardan biridir.

Modernist edebiyatın unsurlarıyla birlikte Freud'un psikanalizi de Erbil'in diline hizmet eder. Hikâye ve romanları giriş, gelişme ve sonuç gibi bölümlere ayrılmayan bir dil ve anlatıma sahiptir. Sözelimi *Karanlığın Günü*, bir kadının pencerenin kenarındaki koltuğunda oturarak geçirdiği 24 saat boyunca aklından geçenlerden oluşur. Kurmaca karakterlerin kimi dil sürçmeleri bilinç dışına, yazarın değiştirdiği veciz sözler -*Karanlığın Günü*'nde "Gençliğe Hitabe", *Tuhaf Bir Erkek*'te (2020c) ise "Andımız"ı

hatırlatan cümleler- ise kolektif bilince açılan kapılar sayılabilir. Jale Özata Dirlikyapan'a göre 1950 kuşağı öykücülerinde arasında Erbil, bilinç akışı tekniğini en çok kullanan ve en uç noktalara taşıyan yazardır (2022, 164). Ayfer Tunç ise Erbil'in Türkiye'de bilinç akışını en iyi kullanan edebiyatçı olduğunu belirtir (2016). Çoğu kez anlatılar, kurmaca karakterlerin zihninden sansürsüz biçimde geçenlerden meydana gelir. Erbil, kalemini halüsinasyon görenlerin, ölüm döşeginde ateş içinde yananların, bunamış ve/veya delilerin önüne koymuş gibidir. Bir söyleşisinde kendisine "delilerin" yazdığını söyler (2019a, 184). Onca zülüm, vahşet ve toplumsal siyasal travmadan sonra gerçekler için mevcut düzenin "tutunmuş" kişilerine değil yalnızca delilere/delirmişlere yönelir.

Marx ile Freud'un yanında varoluşçu felsefe ile hümanizmanın da Erbil edebiyatıyla güçlü bağları olduğu ileri sürülebilir. *Kalan* (2020d) adlı romanında varoluşçuluğun kurucu filozoflarından Soren Kierkegaard'ın *Korku ve Titreme* adlı eserindeki -İshak ve İbrahim Peygamberlere yapılan atıfla- kurban meselesini konuşmaya devam eder (Kırılmış 2018, 984). Keza Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir ile Albert Camus gibi varoluşçu filozof ve yazarların -dünyanın pek çok yerindeki sanatçılar gibi- Erbil'i de etkilediği ileri sürülebilir. Varoluşçu felsefeyle Erbil, "dünyaya fırlatılmışlık" ile "kendini inşa etme" fikrinde, "özgürlük" ile "sorumluluk" birlikteliğinde, "eylemlilik" ile "yazarak kayda alma" gibi temalarda yakınlaşmaktadır. Varoluşçuluğun temel meselelerinden biri insanın yalnız başına dünyaya bırakılmışlığıdır. Sartre, insanın içine doğduğu düzene karşı yabancılaşma hissini yalnızlıkla başlatır (1981). Bu önerme, insanın -diğer tüm canlı ve nesnelere farklı olarak- dünyaya bir özle gelmediği fikrine de zemin oluşturur.

Erbil'in edebiyatında hiyerarşik güç ilişkileriyle gelenek tarafından belirlenmiş bir dünyaya gelen kişilerin şaşkınlığı, acemiliği ve çaresizliği sık sık konu olur. Hikâye ve öykülerinde dünyanın anlamsızlığı- "Bilinçli Eğinim I" (2019c) başlıklı öyküde olduğu gibi kurmaca karakterler içinde değerler anarşisine yol açabilir. Camus'un *Yabancı* (2011) adlı romanına benzer şekilde "Bilinçli Eğinim I"de yabancı bir kentte dolaşırken parası olmasına rağmen mayo çalan ve karakola götürülen bir adamın zihninden geçen kayıtsızlık anlatılır. Yine de bu anlamsızlıktan çıkış yolu, olayların akışına kapılmak değildir. Aksine Erbil'in kurmaca karakterleri, bir biçimde eylemleriyle yön verdikleri bir yaşam iradesine kavuşurlar (Dirlikyapan 2022, 115). Öte yandan insan, bu sarsıntılar üzerine düşünmeye başladığında kendini anlamaya yönelik bir çaba içine girebilir. Bu durum Jean Paul Sartre'ın felsefesinde yer alan "kendi var oluşunun farkında olma" (1985, 64) haline denk düşer. Erbil'in anlatılarında da belirlenmiş bir dünyaya gözlerini açan karakterlerden yalnızca birkaçı, kendisini inşa edebilir. Özgürlük ve sorumluluk kavramları da bu bağlam içinde dü-

şünülebilir. Sartre, varoluşçu felsefeye yöneltilen pasifizm ve öznelcilik eleştirilerini reddederek, insani bir sorumluluk olarak özgürlük arayışının her zaman var olacağını dile getirir (1985, 57-58). İnsanın bilgisiz ve tecrübesiz bir şekilde yeryüzüne atılmış ve kendi başına bırakılmış hali onu pasifizme itmez. Aksine insan kendisini nasıl kurarsa öyle olacaktır. Erbil de özgürlüğü bireysel bir mesele olarak görmez. Özgürlük, kişinin kendisiyle birlikte tüm insanlarla birlikte yürüttüğü bir çaba olabilir. Erbil bir söyleşisinde “yetişirken insandan sorumlu olduğumuz öğretildi bize” (2019a, 185) demektedir. Ülkeye dair genel tablo ne kadar karanlık olursa olsun Erbil’in özgürlük arayışı son bulmaz. Haksızlıkları dile getirerek, muktedire karşı madunun tarafından yazarak direnişi sürdürür. Erbil edebiyatının felsefi sınırlarını tespit etmeye dönük ilk kısmın ardından kurulu düzeni temsil eden hane, kamusal yaşam ve ikisiyle birlikte karşılıklı belirlenim ilişkisi içinde olan devlet düzenine doğru genişleyen tartışmaya geçilebilir.

Hane: İtiraz, İsyan ve Direnişin Başlangıcı

Leyla Erbil’in edebiyatında aile; sevgi, şefkat, bağlılık gibi duygularla değil hiyerarşik ve gayriadil ilişkilerle anılır. Haksızlıklarla ilk önce ailede karşılaşılır. Erbil ilk öykü kitabı *Hallaç*’tan (2019c) son eseri *Tuhaf Bir Erkek*’e (2020c) kadar anlatılarının pek çoğunda aile kutsallığı adı altında çizilen sınırı ihlal ederek, dokunul(a)mayan alana girer. Sosyalist düşüncede aile kurumu toplumun, tarihin ve siyasetin dışında bırakılmamaktadır. Aksine ekonomi (oikonomia) kelimesi, hane idaresinden gelmektedir. Ailenin yerleşkesi olan hane, ekonomik ilişkilerle üretimin başladığı geçimin sağlandığı yerdir. Oikos, biyolojik devamlılığın ve ekonomik geçimin eşitsiz özel alanına dâhildir (Üşür 2011, 212). Marksist felsefeyle yakınlığı göz önüne alınırsa Erbil’in de aileyi geçmişi Yunan medeniyetine kadar giden oikosla/haneyle ilişkili biçimde ele aldığı ileri sürülebilir. Bu bakımdan hane, ekonomik ve siyasal iktidar ilişkilerinin dışında değil merkezindedir. Hane, mikro iktidarın tecelli ettiği yerdir. Öte yandan kültür ve gelenekle çevrelenen aile kurumu, cinsiyetçi norm ve rollerle hane üyelerinin duygu, düşünce ve eylemlerini belirler.

Erbil’in öykü ve romanlarında, aile içi ilişkilerde karşılıklı sevgiden ziyade aile fertlerine düşen ağır görev ve sorumluluklar öne çıkar. Sözgelimi “Vapur”, “Çekmece” adlı öykülerle *Tuhaf Bir Kadın* adlı romanda, erkekler ailelerini geçindirmek için gemilerde çalışırlar. Yine aynı öykülerde kadınlar, evin idaresi ile çocukların bakımını üstlenirler. “Çekmece” başlıklı öyküde erkek karısına, “Tanrı” da ise kadın, çalışmak için Almanya’ya gitmiş eşe vazife ve sorumluluklarını hatırlatır, çektiği sıkıntıları sıralar. Diğer eserleri arasında belki de en tuhaf aile tablosu “Diktatör” (2019c) adlı öyküde yer alır. “Diktatör”de, bir fabrika düzeneğindeki işleyişi an-

dırır şekilde hazırlanmış ve aile üyelerince benimsenmiş görevler vardır. Sözelimi kızların oyun saati baba yüzünden zamanında başlamadığında ya da radyoyu açmakla görevli anne yerine o işi başkası yapmaya kalkıştığında aile düzeni sarsılmaktadır. Sevgi ve huzurun mekânı olması gereken hane, başta baba olmak üzere aile üyeleri için tedirginliğe ve kaygıya neden olmaktadır. Hatta aile üyelerine düşen görevler yerine getirilmediğinde “şiddet oyunu” (Şentürk 2013, 153) başlamaktadır: “‘Aa işbölümü’ dedi Hıdır, ‘hem böylece beni bi sorumluluk altına bulunduruyorlar’... Çocuklar bu konuşmayı dinlediler önce. Ardından can havliyle birbirleri üzerine çullanıp dövüşmeye başladılar...” (Erbil 2019c, 72). Aile içindeki ilişkilerde oyun formuna büründürülen şiddet dışsal değildir, çocuklar ile ebeveynlerinin içselleştirerek meşruiyet kazandırdıkları bir eyleme dönüşmüştür (Şentürk 2013, 155). Erbil, aileyi görev ve sorumluluklar alanı olarak yorumlarken şiddetin bir tür aile mirası gibi kanıksanarak geldiğine -aynı hikâyede verdiği bir ayrıntıyla- işaret eder. “Diktatör”deki ailenin reisi Hıdır’ın üvey anne dayaağıyla büyümüş olmasına rağmen evine gelen çocukluk arkadaşına ondan “annem” diye söz etmesi, şiddetin hane içinde içselleştiğinin bir alameti sayılabilir.

Hanedeki düzen ve iş bölümüyle açığa çıkan erkeklik ve kadınlık hallerine daha yakından bakılabilir. Erbil’in anlatılarında sevgili, koca ve erkek evlatlar da yer almakla birlikte en çok babalardan söz edilir. Babalar ya geçim derdiyle başka yerlere -denizde kaptan ya da yabancı bir ülkede işçi- giderek çalışırlar ya da çoktan ölüp bu dünyadan göçmüşlerdir. Deniz ve özgürlükle anılan babalar, gelenek ve kültürün tanıdığı ayrıcalıklarla özgürlüğe yelken açmışlardır (Şahin 2012, 7). Dışarıdaki dünyayla temasları onları haneye yenilik getiren pozisyona, içerde değişimi başlatan kurtarıcı baba mertebesine taşır. *Tuhaf Bir Kadın*’da Nermin’in babası kaptan Hasan, Cumhuriyet devrimlerini benimseyen, eşinin başından örtüsünü çıkarıp şapka taktırarak mahallede dolaştıran, kız evladını üniversiteye gönderen ilerici babadır. Bir alegori yapılırsa tıpkı Atatürk gibi yurduna/hanesine çağdaşlık ve özgürlük havasını getirmiştir. Esra Nur Akbulak’ın *Tuhaf Bir Kadın*’da Nermin için kullandığı “Cumhuriyet kızı” (2020, 36) adlandırmasına istinaden ilerici kaptan babaya da “Kemalist baba” benzetmesi yapılabilir. Fakat ilerici babaların hane içindeki etkileri azdır; yerleşik düzende değişim yavaştır.

Hanedeki ilişkiler söz konusu olduğunda üzerinde durulması gereken kişiler, kadınlığın ev içindeki en kudretli yansıması olan annelerdir. Babalar ve kocalar dış dünyayla meşgulken toplumsal ve kültürel aktarım kadınlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Annelik teması Erbil’in kurmacalarında başlı başına bir inceleme konusu olacak kadar geniş bir yer tutar. Burada ise annelerin gayriadiil ilişkileri gelenekle destekleyerek dayatan ve aktaran rolleriyle sınırlı bir izaha girişilebilir. Erbil’in anlatılarındaki

annelerin en belirgin özellikleri, kendilerine benimsetilen alışkanlık ve gelenekleri olduğu gibi aktarmalarıdır. Anneler, ataerkil düzenin muhafızları gibi hareket ederler. Kız evlatlarına beden, mekân ve meslek gibi konularda kısıtlar koyarak, ataerkil nizamın bekçileri olurlar. Sözgelimi "Gecede" (2019b) adlı öyküdeki başkarakterin zihninden şunlar geçer: "anam: 'Kızlar koşmaz, kızlar etmez' der dururdu, 'örselenirmiş' nazik yerleri, kızlar koşunca ..." (2019b, 77). *Tuhaf Bir Kadın*'da anne Nuriye, kızının rüyalarına girecek kadar bekâret zararına takmış bir kadındır (2011a, 25).

Toplumsal hiyerarşiye hizmet eden diğer bir konu ise mekânsal sınırlardır. *Tuhaf Bir Kadın*'da Nermin'in üniversiteye gitmesinden, kadınlı erkekli mekânlara girip çıkmasından annesi rahatsızdır. Üniversiteyi umumhaneye benzetir (2011a, 33). "Kadının yeri evidir" sözünü zorla hayata geçirir. Annesi Nermin'i devrimci bir gençle kaçmak üzereyken yakalayınca eve hapseder. Ataerkil düzen için önemli diğer bir konu ise kız evlatlara biçilen toplumsal cinsiyet rolleridir. Bu bakışa göre, kız çocukları meslek sahibi olsalar bile öncelikleri ana babaya bakmak, yaşlılıkta onları rahat ettirmek olmalıdır. Bilhassa anneye kızı arasında sessiz bir ittifakla benimsenmiş hizmet anlaşması var gibidir. "Ayna" (2019b), "Bunak" (2017) ve *Karanlığın Günü*'nde erkek çocuklar evden uzaklaşabilir, şehir hatta ülke değiştirebilirler. Fakat kız evlatlar, annelerine bakmakla görevlidirler. *Karanlığın Günü*'nde iki çocuk annesi bir yazar olan, daktilosu başındaki Neslihan'a annesi "Gene mi yazı! Falcı mısın sen! Hadi gel yıka beni, bırak saçmalarla uğraşmayı, sen kim oluyorsun da insanlara akıl veriyorsun ha! İş varmış, ben de işim!" (2020a, 49) diye sitem ederken, evladına vazifesini hatırlatır.

Cumhuriyet devrimleriyle çağdaş yaşamın imkân ve imtiyazlarıyla yetişmiş seküler anneler de Erbil'in metinlerinde yer alırlar. Onlar da çocuklarıyla ilişkilerinde gelenekçi annelerle benzer semptomlar gösterirler. "Ayna" ve "Bunak" öykülerinde dul kadın, önce şanlı orduyla laik devletin sunduğu geniş imkânları sıralar, ardından çocuklarının "nankörlüğü"nü diline dolar. Gelenekçi anneye seküler anne arasında benzerlikler sanılandan fazladır. Erbil'in anlatılarında iki tip anne de çocuklarını büyütürken onlara şiddet uygular. *Tuhaf Bir Kadın*'da Nuriye Hanım, Nermin'i günlerce odaya kapatır, kızının kitaplarını sobada yakar. "Bunak"ta ise anne, cinsel organıyla oynayan küçük oğlunun pipisini kızgın soba demiriyle dağlar. Çocuğuna hayatı boyunca unutamayacağı bir iz bırakan bir şiddeti uygulamaktan çekinmez. Benzer şekilde seküler anne de bakıp büyüttüğü çocuklarından -özellikle de kız evlatlardan- fedakârlıklarının karşılığını bekler, kendisine bakılmasını vazife sayar. Öte yandan *Karanlığın Günü*'ndeki Neslihan, *Cüce*'deki Zenime gibi yazın kadınlarının varlığı farklı bir anneliği vaat eder gibidir. Fakat *Karanlığın Günü*'ndeki Nesli-

han da annesi gibi ataerkil gelenekçi kalıplar içinden çıkamaz. Neslihan, oğlunun şiddete meyilli hallerini -kızı Bilge'nin tüm uyarılarına rağmen- görmezden gelerek, annesiyle aynı yanlışı paylaşır. Yazar olarak Erbil, entelektüel kadın karakterlerine torpil geçmez aksine vahim hataların toplumun tümüne yayılmış ve kanıksanmış kötülüklerden çıktığı fikrini diri tutmaya çalışır.

Erbil'in kurmaca metinlerine bütün olarak bakıldığında, hayatı iki şekilde yaşayan karakterler olduğu görülebilir. Çoğunlukta olan ilk gruptakiler, içine doğdukları toplumsal düzenin önceden belirlenmiş rol ve vazifelerine teslim olanlardır. Gelenek bekçisi anne, geçim derdindeki kocalar, güç ve zenginlik peşindeki patronlar bu kategoridedir. Az sayıdaki ikinci gruptakiler ise var oluşları üzerine düşünen, tercihleriyle kendilerini inşa edenlerdir. Okuyan, yazan, kendini ve yaşadığı çevreyi ve toplumu anlamaya çalışan yani Sartre'ın "kendisi için varlık" (1985, 65) şeklinde tanımladığı kişiliklere yakındırlar. Yazar ve aktivist kadınlar, bu gruptadır. Örneğin *Tuhaf Bir Kadın*'da yükseköğrenim gören bir genç olan Nermin, benlik arayışı içindedir ve hapsedildiğini düşündüğü geleneklerle örülü kafesten/haneden çıkmaya çalışır. İlk itirazı annesinedir, ilk isyanını da annesine karşı verir. Ardından sokakta, fakültede ve sol görüşe mensup erkeklerin buluşma mekânında kendisine dayatılan cinsiyetçi ayrımcılık ve alaycılıkla mücadele eder. Evlendikten sonra bu kez kocası ve yaşadığı muhitin dayatmalarına direnir. İşçi Partisi'ne kayıt olur, yoksul işçi sınıfı adına çalışır. Bunun da yetmediği yerde, Osmanbey'den geçeköndü mahallesi olan Taşlıtarla'ya taşınır. Nermin gençliğin verdiği dinamizmle politik eylemlilik içindedir. *Karanlığın Günü*'ndeki yetişkin yazın kadını Neslihan ile *Cüce*'deki doksan yaşlarındaki Zenime'ye göre cesur ve atak olan Nermin, kendini bulma arayışında, direniş ve eylemliliğin sınırlarını zorlayan bir karakterdir. *Karanlığın Günü*'ndeki Neslihan ise 1980 Darbesi'nin yarattığı şiddet ve korku iklimi içinde Nermin'e göre eylemci gücünü yitirmiş görünmektedir. Neslihan ve onun kuşağından yazarçizer kesimini karşılayan en iyi ifade pasifizmdir. *Karanlığın Günü*'nde Neslihan'ın -neredeysse felç olmuş gibi- kıpırdamaksızın bir koltuk üzerinde oturduğu uzun saatlerin durgunluğu romana sinmektedir. Gençliği Nermin ile Neslihan'inkine benzeyen *Cüce*'deki Zenime ise ikisine göre politik eylemliliği sona ermiş, bunalımda bir kadındır. Gençliğinde Nermin gibi itiraz ve direniş içinde olmuş, işkence görmüştür. Keza Neslihan gibi yazın kadınıdır, Amerika'ya gitmiş, orada yükseköğrenimde İslam ve hümanizma başlıklı dersler vermiş, "Bunaltı" adında felsefi bir roman yazmıştır. Fakat yapıp ettiklerini anlamsız bulmuş olmalı ki bir süre sonra yurda ve ücra bir yerdeki babaevine dönerek yalnız yaşamı seçmiştir. Zenime gençliğindeki tüm eylemliliğine karşılık hiçbir şeyin değişmediğini, insanlık kıyımının acımasız bir şekilde devam ettiğini görmeyen verdiği bunalımı yaşamaktadır.

Yayın ve Kültür Dünyası: Eylemin Sönümlenişi

Bir yazar olarak Leyla Erbil'in iyi bildiği dünya, yayın ve kültür hayatıdır. Başlangıçta *Tuhaf Bir Kadın*'daki Nermin gibi büyük ihtimal Erbil de özgürlük havası almak için gittiği mekânlarda, ataerkil geleneksel kodlar ile cinsiyetçi muameleyle karşılaşır (Şen-Sönmez 2020, 742). Erbil'in üniversite ve ilk gençlik çağında yaşadıkları *Tuhaf Bir Kadın*'nın Nermin'ine sirayet etmiş gözükmetedir. Nermin gibi Erbil de gittiği yerlerde eşit ilişki kurmayı beklediği aydın camiasını bulamaz. Başlangıçta bunu -tıpkı kurmaca karakteri Nermin gibi- bir grup erkeğe özgü geçici bir durum olarak görme eğilimindedir. Fakat haneden sokağa, fabrikadan siyaset kurumuna taşan ataerkil düzen ve cinsiyetçi ayrımcılığın Cumhuriyet'in devrimlerini de sosyalizmi de aşan bir mesele olduğu anlaşılır.

Tuhaf Bir Kadın'da Lambo, Degüstasyon gibi şair ve yazar erkeklerin toplandığı mekânların müdavimleri, Nermin gibi genç bir kadının barlarda olmasını hafiflik sayarlar. Şair olmak isteyen genç kızın şiir denemeleri de küçümsenir. Bardaki erkeklerden biri "... istemiyoruz seni burada defol hadi!" (2011, 58) diye çıkıştığında Nermin aynı sertlikte cevap verir. Tüm hakaretleri aynı şekilde karşısındaki adama yönelir. Kendisine bu hakkı Atatürk'ün verdiğini haykırır: "Bu kapıları bana Atatürk açtı softa herif anladın mı, Atatürk açtı bu kapıları bana, sen kim oluyorsun da yeniden o karanlık deliklere tıkmaya kalkıyorsun Türk kadınına ha?" (2011a, 58). Erbil ise o dönemlerde kamusal alanda hükmü süren ataerkil ve cinsiyetçi ayrımcılığın sosyalizmin gelmesiyle çözüleceğine dair umut taşıdığını ifade eder:

O vakitler (1960-70'li yıllar) insanın daha özgür bir dünya yaratma amacını içeren sosyalist mücadelenin her şeye yeterli olacağına, sosyalizm iktidara geldiğinde benim de ta 1959'dan (Hallaç) bu yana odak noktası kadın sayılabilecek çalışmalarımın öngördüğü sorunların tümünün çözüleceğine inanıyordum (2019a, 195).

Erbil'in "Biz İki Sosyalist Erkek Eleştirmen" (2017) ve "Gecede" (2019b) adlı öykülerinde kültür ve yayın dünyasındaki ilişkiler yer alır. Bunların yanında "aydın sorunu" en geniş haliyle *Karanlığın Günü*'nün konusudur. Siyasi cinayetler ve toplu kıyımlar gibi şiddetin örgütlü halini toplumsal bilinç düzeyine çıkararak metinleriyle Erbil'in romanlarında politika vardır. *Karanlığın Günü* ise başından sonuna dek askeri darbenin şiddet ve baskısının hissedildiği en politik romanı sayılabilir. Doğrudan siyasal baskının kendisini değil de onun toplumda dalga dalga yayılışını, ilk muhatapları sayılabilecek aydınlar üzerindeki etkisini yansıtan yüzüyle diğer 12 Mart ve 12 Eylül romanlarından ayrı bir yerdedir. Darbe dönemlerinin konu edildiği romanlarda, sivil hayatın hızla otoriter bir

düzene savruluşu sokak kavgaları, gözaltılar, hapisane ve işkence gibi travmatik anlarla anlatılır (Günay-Erkol 2021, 274). *Karanlığın Günü*'nde ise bu tür vehim olaylar dışarıda/uzakta gerçekleşmektedir. *Karanlığın Günü*'ndeki aydın grubu, ülkeye yayılmış kolektif şiddet ve kötülüklerin doğrudan yöneldiği bir hedef olmasa da yakın gelecekte daha büyük felaketlerle katmerlenerek üstlerine geleceklerinin farkındadırlar. Sıkıyönetim düzeninin yarattığı olağanüstü hali yansıtan bu romanda aydınların söz etme, itiraz ve direniş gibi sivil güçlerini kaybedişleri gözler önüne serilir.

Karanlığın Günü, kitapları diğer yazarlar kadar satmayan, evli, iki çocuk sahibi ve demans hastası annesinin bakımını üstlenen Neslihan'ın zihninden geçenlerden oluşur. Bu noktada 12 Eylül'ün katmanlaşan güç ilişkileri içinde yayın ve kültür dünyasındaki kadınlık ve erkeklik halleri yorumlanabilir. Öncelikle Neslihan'ın da dâhil olduğu entelektüel camiada yazarlardan eleştirmenlere, köşe yazarlarından yayınevi sahiplerine kadar otorite konumundaki aktörlerin erkeklerden oluştuğu belirtilmelidir. Uzun eğitim süreleri, ekonomik güç ve sermayeyi ellerinde bulundurmaları nedeniyle diğer sektörlerde olduğu gibi yayın ve kültür dünyasında da erkekler egemen konumdadırlar. Bir yazarın kabul görmesi, bir metnin okur karşısına çıkması için kuralları erkekler tarafından belirlenmiş koşullara uygun olması gerekmektedir. *Karanlığın Günü*'nde, erkek egemen piyasanın gerekliliklerini yerine getirerek istediği neticeyi alan, "başarılı" yani çok satan kadın yazarlar vardır. Örneğin Asiye ile İkbâl, yayın dünyasında tutunmuş kadınlardır. Daha doğarken annesini kaybederek hayata yenik başlasa da Asiye -tabiri uygunsuz- ezile ezile ezmeyi yani üstün gelmeyi öğrenmiş bir kadındır. Yalnızca yazarlık da değil el attığı her işte başarılı olacak gibidir. Asiye'nin yazarlıkta ilerleyiş şeklini kendisi de yazar olan Neslihan şöyle dile getirir:

"... ne okusa, neyi bulursa, ne hoşuna giderse, kim beğeniliyorsa onu yutuyor bir benzerini çıkarıyordu ortaya, önündeki her şeyi geçmeye, kapmaya ve sahibinden koparmaya hak görüyor..." (2020a, 110).

Kitapları çok satan, gazetelerin kültür sayfalarında övülen diğer bir kadın yazar ise İkbâl'dir. Asiye gibi kötü ve zor bir çocukluk geçiren İkbâl de İskenderun'dan kömürcü kamyonuyla kaçarak geldiği İstanbul'da kurduğu stratejik ilişkiler yoluyla -yayınevi sahibi Hilmi ile amiral gemisi bir gazetenin başyazarı Turhan gibi- güçlü bir konum elde eder. Asiye ve İkbâl daha çocukluklarından başlayarak erkekler tarafından istismar edilmelerine, taciz ve tecavüze uğramalarına rağmen eril düzenin kaidelerine göre pozisyon alarak ona yaslanmaktan çekinmeyen karakterlerdir. İkisi de bir şekilde "erkekliğe binerek" yani yayın dünyasındaki erkeklerin güçlerini kendilerine doğru akıtarak var olurlar. Asiye ile İkbâl'le karşılaş-

tırıldığında Neslihan'ın kitapları az satar, kocası Sadrettin gibi yayıncısının da iğneleyici sözlerine maruz kalır. Erbil'in de benzer bir muameleyle karşılaştığı kendi sözlerinden anlaşılmaktadır: "Can Yayınları'nın sahibi Erdal Öz, kitaplarımın satmadığını, depoda beklediğini kafama kakıp duruyor. Ancak yeni kitap getirirsem ötekilerini sattırırımış. İyi de ben yeni kitap verdiğimde ötekileri neden sattıraramamış!" (Erbil 2019a, 187). Bu sistem yayıncılığa dair eleştirilerinin yalnızca bir kısmıdır.

Erbil'in eserlerinin büyük bir kısmını yazdığı 1960 ile 2000 arası dönemde, bir yazarın adını duyurabilmesi ve yazar olarak kabul görmesi, küçük bir camia olan edebiyat dünyasında otorite sahibi eleştirmenlerin onayıyla mümkündür. İletişim ve medya araçlarının kültür dünyasına ilgisi sınırlıdır. Söyleşi ve düzyazılarında Erbil, sık sık edebiyatın eleştirmen, köşe yazarı ve yayıncı üçgenine hapsedilmesi sorununu dile getirir. Yazar, ayrıca çok satanlar listeleriyle sınırlı bir edebiyat okuru kitlesini de aşmak niyetindedir. Söyleşilerinden birinde "... Piyasaya hitap etme derdim yok. O yüzden de kitaplarım pek satmaz." (Erbil 2011b) demektedir. Öte yandan pek çok kişinin bilmediği, geri kalanının ise yok sayarak unutmak istediği meseleleri edebiyatın gündemine getirdiği için öykü ve romanları Erbil'i çok satanlar listelerine değil tuhaf ve aykırı kategorisine sokar. Yine de 2002 yılında üyesi olduğu PEN Yazarlar Derneği tarafından Nobel Edebiyat Ödülü'ne aday gösterilmesi bir yandan şaşkınlığa neden olurken öte yandan da sonucu -neredeyse- belli bir girişim olarak kalır. Kendi ülkesi tarafından bile anlaşılmamışken, Nobel Edebiyat Komitesi'nin "tuhaf" ve ayrık yazın kadını keşfetmesinin önünde doğal engeller olduğu söylenmelidir.

2000'li yıllarla yeni bir görünüme bürünen medya-kültür ilişkisine Erbil uzak kalmaz. Eleştirmen, köşe yazarı ve yayıncı üçgeninin inisiyatifinden çıkan kitaplar ile yazarları, bu kez de reklam ve tanıtımlarla görünürlükleri artırılarak tüketici/okurun karşısına gelmektedir. Bu meseleyi *Cüce* adlı romanına taşıyan Erbil, yıllarca bu işlere tevessül etmeyen yazın kadını Zenime'nin kapısını ve hayatını bir gazete muhabirine açışını da anlatır. Gazeteciyle olan görüşmeye kadar Zenime, geri planda kalan, kitapları satmayan bir yazardır. Gürbilek'in ifadesiyle bir yazar olarak "kendi çilekeş içe kapanışındaki kibirli arzuya" (2007, 223) gem vuran Zenime, kitabını tanıtım-reklam-pazarlama-paketleme-satma zincirine sokarak onu bir ürün haline getirmenin sıkıntısına düşer (Oktay 2001, 12; Şen-Sönmez 2020, 744). *Cüce*'deki Zenime aracılığıyla Erbil'in, medya eleştirisine yazardan/kendisinden başladığı söylenebilir.

Kültür dünyasında asıl belirleyici olan yazar, eleştirmen ve yayıncı konumundaki erkeklerin iki hallerinden söz edilebilir. İlki, erkeklik hegemonyasının aktif biçimde sergilendiği genel durumdur. 1950'lerden 2010'lu yıllara dek Erbil'in de içinde olduğu entelektüel camia büyük ölçüde sol ve sosyal demokrat görüşe sahip ya da en azından kendilerini böyle bir siyasi kimlikle tanımlayan erkeklerin elindedir. "Biz İki Sosyalist Erkek Eleştirmen" adlı öyküde de yer aldığı gibi hangi yazarların okunmaya değer olduğuna, hangi kitapların basılacağına kendilerine "solcu" sıfatı veren erkekler karar verir: "... yazarı da tipini de biz yaratırız, biz! İstersek trikotajcı kızı yazar yaparız, hem de işçi sınıfından bir yazar yaratmış oluruz, hah hah hah! Biz istersek 'odundan bile' yazar çıkartırız odundan!..." (Erbil 2017, 34). Eleştirmenlik kurumunu şahsi beğeni ve çıkarlarına verilmiş bir imtiyaz gibi kullanan erkeklerin gayriahlaki hükümleriyle ikiyüzlü tavırları açığa çıkar. Kendileriyle ilişki kuran kadınlardan övgüyle bahsederlerken soğuk, tavizsiz ve kendilerince çirkin bulduklarını ise piyasadan silecek kadar düşmanca ifadelerle anmaktan çekinmezler. Öyküdeki çarpıcı ifadelerden birisi "her mahalleye bir yazar" (2017, 34) sözüdür. Eleştirmenin ağzından çıkan bu ifade 50'li yıllardan 80'lerin sonuna dek sağ siyasetçilerin diline pelesenk olan "her mahalleye bir milyoner" vaadini hatırlatır. Erbil bu anıştırmalarla kültürel sermayeyle siyasal iktidar arasındaki bağların görünenden daha derin ve kuvvetli olduğuna dikkat çeker. Kaldı ki Erbil de az sayıdaki erkeğin tekeline bulunan eleştirmenliğe itirazını sık sık söyleşilerinde dile getirir ve onları "gun of four" yani dörtlü çete olarak adlandırır (2011b).

Kültür dünyasındaki hegemonik erkekliğin karşıtı ise şiddet ve baskının arttığı terör ve darbe zamanlarında ortaya çıkan pasif erkeklik halidir. Yerleşik düzen içinde sağlam bir yere sahip hegemonik erkeklik, sıkıyönetim zamanlarında gücünü ve imtiyazını kaybetme tehlikesi içindedir. Geleneklerin tanzimine bırakılan hane ile kültür dünyasındaki ataerkil hiyerarşik düzenin üzerine askeri darbe bomba gibi düşer. Bu bakımdan pasifize/hadım edilmiş entelektüel erkekliğin göstergelerinden ilki, eve kapatılmadır. *Karanlığın Günü*'nde 12 Eylül'ün şiddet ortamı içinde yazarçizerlerden oluşan bir arkadaş grubu, bir araya geldikleri yemekli ev toplantısında yaşadıkları korku nedeniyle dışarı çıkamaz hale gelirler. Önce toplanılan evin karşı kaldırımında direğe bağlı bir saatli bomba ihbarı yapılır, ardından ise üç gencin idam edildiği haberi gelir. Bu iki haberle kadınlar gibi erkekler de eve kapanır. O sırada Neslihan'ın aklından şunlar geçer:

Biz gazetelerde dergilerde yazmamıza, allahın günü sergiler açıp oturumlar düzenlememize, sosyal yaşantımızda önemli roller aldığımızı sanmamıza karşın -bu sanı pek öyle yanlış da sayılmazdı- geleceğe ait hiçbir belirleyici katkımız olmadığını, olmayacağını da bilmemize kar-

şın bize verilmiş bir görevi -bu görevi bize kimin verdiğini bilmeden, adının tarihi sorumluluk olduğunu sandığımız bu görevi- oynamaya böylece başladık... (2020a, 41).

Neslihan'ın zihninden geçenler, aydınların sivil mücadele alanlarını darbe öncesi dönemde genişletemediğini göstermektedir. Dar bir çevrede, sınırlı bir katılımı gerçekleştiren etkinlikler yetersiz kalmıştır. Neslihan'ın içinden itiraf ettiği gibi yalnızca kendilerine verilen rolü oynamakla yetinmişler, siyasal iktidarın ürettiği kültür politikalarını sorgulamamışlardır. Öte yandan darbe öncesinde de "zayıf ve temsil edilmeyenin" (Said 2020, 38) sesi olamadıkları için ilk sarsıntıda kendilerinden beklenen gücü bulamamış gözükmektedirler. Bu nedenle cesaretle seslerinin çıkması gereken bir zamanda korkuyla sessizleşerek sinmektedirler.

Pasifize/hadım edilmiş erkekliğin diğer bir göstergesi ise eylemsiz ve iradesiz kalmadır. 12 Mart romanlarına ilişkin incelemesinde Günay-Erkol, erkeklerin kendilerini alt edecek daha büyük bir baskı ve şiddetle karşılaştıklarında "kadinsılaşıma"larından söz eder. Güçlü olana karşı duyulan korku ve endişe, tehlike geçinceye dek onları sinmeye ve kapanmaya zorlar (2021, 275). Şiddetin dozunun arttığı darbe dönemlerinde iktidarın dışında kalanlara düşen rol, onu izlemektir. *Karanlığın Günü*'nde üç gencin idam haberi geldikten sonra Vedat, bu durumun böyle sürüp gideceğini, buna alışmaları gerektiğini söyler. Eski bir solcu olan Vedat'ın ağızından çıkan bu sözler baskı ve şiddete boyun eğen telkinin ilk dalgasını oluşturur. Terör ve darbe gibi şiddetin vites artırdığı zamanlarda, aydınlar ya eve kapanarak sessizce bekleyecekler ya da güçlü olanın yanında toplanarak imtiyaz ve konumlarını koruyacaklardır. İlkinde sahip olunan pozisyonun kaybedilmesi, dışlanma ve marjinalize edilme tehlikesi söz konusuysa; ikincisinde güçlü olanının yanında toplanarak suç ve zulümde ortaklık kurulur.

Hükmetme gücünü elinde tutan iktidar, çoğunluğun rızasını almak için entelektüellerin desteğine muhtaçtır. Bu nedenle yalnızca terör ve darbe zamanlarında değil her zaman gazete, dergi gibi basın ve yayın imkânına sahip kişileri, kamuoyu oluşturma kapasitesi olan entelektüelleri yanlarında tutmak ister. Liberteryen düşünür Murray Rothbard'a göre bu yönelim hükümettekilerin çıkarları açısından makul görülebilir. Asıl sorulması gereken soru entelektüellerin devlete neden ihtiyaç duyduğudur. Ekonomi politik bir perspektiften yaklaşan Rothbard, piyasanın yetersizliği karşısında devletin güvenceli pozisyonlarına dikkat çeker (2009, 42).

Darbe dönemlerinde dozu artan aydın-iktidar yakınlaşması, Erbil'in başlıca meselelerinden biridir. Kurmaca eserlerinde olduğu gibi deneme

ve söyleşilerinde de bu meselenin geri plana düşmesine müsaade etmez. İktidarın yanında saf tutan, iktidara yüksek amaçlar yükleyerek kendilerine sansür uygulayan aydınları çeşitli vesilelerle dile getirir. Siyasetle iç içe olanlardan, devlet ihسانیyla görevlendirilenlerden söz ederken Mahmut Şevket Esendal ile Yahya Kemal'in isimlerini anmaktan çekinmez (2019a, 185). Bu sorunun toplumun genel menfaatlerine aykırı sonuçlarını, birkaç hususta sıraladığı eleştirileriyle dile getirir. Sözelimi Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel önderliğinde başlatılan "Dünya Edebiyatından Tercümeleler" serisinde Henri Barbusse'ün, Maksim Gorki'nin neden yer almadığını sorar (2019d, 167). Aynı kitap serisinde Sabahattin Eyüboğlu'nun Montaigne'in eserinde yer alan materyalizmle ilgili kısımları çevirmemesi de Erbil'in eleştirileri arasındadır (2019d, 167-168). İtirazlarıyla Erbil, konuyu kamusal alana taşımaktadır. Erbil'e göre dönemin muktedirleriyle yan yana yürüyerek onlarla iş birliği içinde üretenler, ister istemez şeflerin politikasına uyacaklardır (2019d, 167). İktidar sahiplerinin yanlarında saf tuttuğu vakit aydınlar, tüm birikim ve itibarlarını bir avuç insanın devlet adına yapıp ettiklerine kılıf hazırlamaya harcamaktadırlar.

Devlet ve Siyaset: Elde Kalan Tek Şey Hafıza

Erbil'in öykü ve romanlarında bireysel kâbuslar toplumsal ve siyasal travmalara doğru açılır (Sezer 2007, 197). Haneden sokağa, okuldan devlet dairesine hiyerarşik ve eşitsiz ilişkiler dolaşımdadır. Günah diye evladına kızılı erkekli mekânları yasaklayan anneyle yazarına noktasından virgüline kadar dikte eden yayıncı arasında ya da hangi kitapların okunacağını, hangilerinin yasaklanacağını buyuran siyasal irade arasında bir fark yoktur. Siyasal iktidarla toplumsal kültürel alan görünmez ağlarla birbirine bağlı oldukları gibi birbirlerini de büyütmektedir. Erbil'in tarifleriyle etrafımız Gorgo'larla, Kondor'larla ve Kafka'nın babasıyla çevrilidir (Erbil 2013; Erbil 2020a, 9; Erbil 2019a, 181).

Erbil edebiyatında Gorgo, iktidarların zalim yüzlerini temsil eden yakıştırmalardan biridir. Erbil'e göre Gorgo, halkın içinden çıkmakla birlikte güce eriştiğinde gaddar biçimde yönetenlerdir (2013). Siyasi Gorgo'lar gibi AVM yapan Gorgo'lar ya da sunni Gorgo'lar da vardır. Tuhaf Bir Erkek'te diğer pek çok şeyin yanında Sivas Katliamı'nı anarken Gorgo'ların topluma yayılmış halinden söz eder: "milyonlarcasını yaktılar yahudiciklerin/ unutmayalım/ alevileri de biz yaktık/Sünni Gorgo'lar/ nasıl kudurmuşlardı..." (2020c, 90). İktidarın diğer bir yüzünü ise Karanlığın Günü'ndeki Kondor adlı -kule gibi yüksek- bir bina temsil eder. Mehmet Fatih Uslu, Bentham'ın panoptikonu misali herkesi izleyerek kontrol altına alarak disipline eden modern bir yönetim aygıtı olarak Kondor'un 80'li yıllarda başlayan metropol şehir hülyasıyla uyumuna dikkat çeker (2007, 243). Göçün yeni bir ivme kazandığı 1980'lerin askeri düzeninde,

sokaktakine benzer şekilde Kondor gibi panoptikonlar aracılığıyla evlerin içi gözetlenir. Erbil'in imgeleminde iktidarın diğer bir yüzü de Kafka'nın babasından esinlenir: "Kafka'nın babası oğlunu yaralamıştır. Bizde de ömür boyu karşımıza dikilen, şiddete şehvete düşkün, sömüren, ürpertici olmaktan yılmayan, barış ve sevecenlikten nasibini almamış bir tanrı-devlet var" (2019a, 181).

Kafka'nın babasıyla devlet arasında kurulan yakınlıkta etkili olan iki unsurdan söz edilebilir: ataerkillik ve şiddet yoluyla kendini izlettirmek. Kafka'nın babası misali devletin yurttaşlarının erişkinliğine geçit vermeyen bir velayet ilişkisi kurduğu ileri sürülebilir. Devlet, insanları sakatlar, yaralar, hadım eder. Bu noktada, kendini izlettirme unsuru devreye girer. Devletin kudreti, insanlara göz açtırmayarak tesis edilir. Şiddeti bir tür yönetme aracına dönüştüren otoriter devletin kodları deşifre edilebilir. Erbil'e göre devletin işkence etmesine bile gerek kalmaz, kendisini seyrettirerek verdiği gözdağı yeterli gelir (2019a, 181). Hikâye ve romanlarında yer verdiği 6-7 Eylül Olayları; Kanlı Pazar; Maraş, Sivas ve Bahçelievler Katliamları bunlardan birkaçıdır. Yurttaşlardan ise seyirci kalarak olup bitenlere sessizce göz yummaları beklenir. Devlet, elinde tuttuğu şiddet tekeli ve iktidar araçlarıyla bu beklentiye diri tutar. Her nesil, geçmişini resmî tarih görüşünün sunduğu şekilde okuyabilir. Okulda öğretilen, büyüklerden aktarılan, sokakta işitilen ve medyada gösterilen resmî görüş, geçmişe ait gerçekliği buharlaştırabilir ya da bulanıklaştırabilir. Erbil'in anlatılarında bilinç düzeyine çıkan geçmiş, resmî tarihin dışında bir yerde konumlanarak politik bir hüviyet kazanır. Hikâye ve romanlarında ortak hafızanın dışına itilen geçmiş/tarihi edebî yolla hatırlatarak, okurun gündemine getirir. Erbil lügatinde geçmişin ve ortak bilincimizin yok edilmesini abis kelimesi karşılar (Temizyürek 2006). Üç Başlı Ejderha (2019e) adlı kısa romanda (novellada) geçen abis, karanlığın zifiri noktasıdır. Mitolojik bir adlandırma olan abis; tiranların, canavarların, bazı kovulmuş tanrıların Zeus tarafından atıldığı karanlık bölgedir. Bu kısa romanda, günümüzde olmasalar da Roma, Bizans ve Osmanlı medeniyetinden intikal eden tarihî sütun ile Maraş Katliamı'nda tüm ailesini kaybetmiş bir annenin mahkeme tutanaklarının geçtiği haber -üç başlı ejderha misali- birbirlerine dolanarak anlatılır. Benzer şekilde Tuhaf Bir Kadın'da Nermin'in ölüm döşeğindeki kaptan babası, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Karadeniz'de öldürülmelerini sayıklarken abis bölgesinin kapısı aralanır. Bunlar, zifiri karanlık bölgeye hapsedilmiş geçmişimizdir.

Geçmişin yok edilemediği -buharlaştırılmadığı- yerde bulanıklaştırma devreye girer. Geçişe ait bir gerçekliği çarpıtma, haklı bir nedene dayandırma ve/veya tersini göstererek yapılanı yüceltme biçimine bürünen resmî tarih tezleri, toplumun geniş bir kesimi tarafından benimsenmektedir. Alternatif tarih görüşleri ise dar bir çerçeveye hapsedilmekte ve

marjinal sayılmaktadır. Erbil ise tarihi edebî yolla yeniden gündeme getirmeyi ve konuşmayı dener. Bu bağlamda Fatih Altuğ'un Erbil'in "Ayna" ile "Bunak" adlı öykülerinden hareketle ortaya koyduğu çarpıcı tespit hatırlanmalıdır. Altuğ incelemesinde Barış Ünlü'nün Türklük Sözleşmesi (2018) adlı eserinde ortaya koyduğu temel önermenin edebî bir yolla nasıl işlerlik kazandığını göstermektedir (2021, 38). "Bunak" adlı öyküde, yıllar önce vefat eden bir yüzbaşının yaşlı ve bunak eşinin zihninden geçenleri okuruz. Yaşlı kadının iç konuşmalarından kendisini Anadolu'da yaşayan, eğitim görmemiş Kürt kökenli yurtttaşlardan üstün gördüğü anlaşılmalıdır. Kadın "Anadolu'nun tüm aç ayları üşüştü vatanımıza" (2017, 64) diyecek kadar öfkeli ve sitemkârdır. Altuğ'un atıfta bulunduğu Ünlü, metaforik bir anlamda kullandığı Türklük Sözleşmesi'yle ulus devletin "makbul vatandaşlık" koşullarını açıklığa çıkarmaktadır. Ünlü'ye göre Müslüman olmak ve Türkçe konuşmak gibi pozitif edimlerin yanı sıra, Sözleşme, yurtttaşlardan Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslimlerle birlikte Kürtlere karşı da belirli bir mesafede durarak, Türklerin dışındaki milletler hakkında bilgisiz olmalarını beklemektedir. (2020, 208). Sözleşmenin şemsiyesi altında kalarak, onun imtiyaz ve imkânlarından yararlanmanın yolu bu koşullar altında açık tutulur. Altuğ, bunak kadının duygusu ve düşüncelerini bu bağlam içine yerleştirerek, Türklük adına yüksek performans gösterdiğini dile getirir (2021, 37). Zira belirli bir mesafede tanımama, bilmeme ve sonuç itibarıyla duygudaşlık kurmama hali esastır. "Bunak", merkezine aldığı Kürt meselesiyle geçmişin ve bugünün yanlı bakışını gösteren Erbil'in en politik anlatılarından biridir. Cumhuriyet idaresinin özgür yasalar altında eşit yurtttaşlık idealine yaklaşamamasının arkasındaki nedenler, bunak bir kadının zihninden geçenlerde gün yüzüne çıkmaktadır. Eşitsiz ve adaletsiz toplumsal ve siyasal düzenin temellerine ilişkin çıplak gerçekler, Erbil'in dilinden bugüne taşınmaktadır.

Sonuç

Leyla Erbil'in politik poetikasının kaynağında insanı hasta, yaralı ve sakat bırakan uygarlık vardır. Güçlünün zayıfa karşı yaptığı ayrımcılık, haksızlık ve zulüm, Erbil edebiyatının temel meseleleridir. Kurmaca eserlerinde Marksist toplum ve tarih kuramıyla varoluşçu felsefenin izleri baskındır. Erbil, çoğu kez dış koşullarla belirlenmiş dünyaya/medeniyete bilgisiz ve tecrübesiz bir şekilde gelen insanın verdiği reaksiyonu anlatan öykü ve romanlar yazmıştır. Kurmacalarındaki çatışma, hayatı belirlenmiş bir yazgı gibi yaşayanlarla kendi benliği, çevresi ve yaşadığı dünyayı anlamaya çalışan, sorgulayan ve özgürlük arayışındaki kişiler arasında geçmektedir. Çoğunlukla kendisi gibi yazın kadını olan bu karakterler, depresyon ve melankoliye yakalanacak kadar üzüntülü ve öfkeli dirler. Mevcut durumun tüm karanlığına rağmen yine de özgürlük arayışları bitip tükenmez. Bunun nedeni Erbil'in özgürlüğü bireysel bir meseleden

ziyade insanlığın konusu olarak görmesidir.

Özgürlük hanede itiraz etmeyi, yayın ve kültür dünyasında madunun yanında olarak iktidara hakikati söyleme cesaretine sahip olmayı, şiddetin seyrettirildiği bir siyasal düzende ise en azından gerçeği yazmayı ve kayda almayı gerektirir. Bu bakımdan Erbil edebiyatın özgün ve aykırı sesi olmasının yanı sıra üstlendiği politik tutumla aydın sorumluluğunu ileriye taşıyan entelektüellerden biridir. İmlâ kurallarından iktidarın en tepesine kadar yerleşik tüm otorite ve iktidarlara Erbil itiraz ederek, kendisine yeni bir alan açma gayretindedir. Bu bağlamda aydına düşen her türlü iktidara karşı mesafe koyarak, özerkliği korumaktır. Yazara göre ancak belirli bir mesafeyle erk sahiplerine hakikati söyleme gücü bulunabilir. Erbil gibi bir yazın kadını da hanede ve işinde olduğu gibi siyasette de kendi ifadesiyle Gorgo'lara karşı mesafesini koruyarak var olabilmıştır. Zayıf ve temsil edilmeyenlerin sesi olan Erbil, gerçeklikleri bir kez de edebiyat yoluyla ters düz ederek eylemlilik ve özgürlük peşindeki uzun yolu katetmiştir.

Kaynakça

- Altuğ, Fatih. “‘Ayna’ ve ‘Bunak’ ta Anafolar, Akıntılar ve Katmanlar,” *Notos Dergisi* 86, (2021): 34-40.
- Akbulak, Esra Nur. *Leyla Erbil Edebiyatında Tanıklık, Tarih Yazımı ve Ke-faret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2020).
- Arendt, Hannah. *Geçmişle Gelecek Arasında- Siyasi Düşünce Konulu Altı De-neme*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).
- Camus, Albert. *Yabancı*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Can Yayınları, 2011).
- Dirlikyapan, Jale Özata. *Kabuğunu Kıran Hikâye Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2022).
- Erbil, Leyla. “Teşekkür Konuşması,” *Leyla Erbil’de Etik ve Estetik*, haz. Süha Oğuzertem (İstanbul: Kanat Kitap Yayınları, 2007), 269-270.
- Erbil, Leyla. *Tuhaf Bir Kadın* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2011a).
- Erbil, Leyla. “Beni Günah Çıkarmaya Zorluyorsunuz Sanki,” Söyleşiyi yapan: Yalçın Armağan ve Erkan Irmak, *YeniYazı Dergisi* 11, (2011b).
- <https://www.izdiham.com/leyla-erbil-roportaji/> (Son erişim tarihi: 09.11.2022).
- Erbil, Leyla. “Politik Bir Roman Yazmak İstemiştim,” Söyleşiyi yapan: Çağlayan Çevik, *Hürriyet Gazetesi*, 6 Nisan, 2013.
- <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/politik-bir-roman-yazmak-istemis-tim-22975944> (Son erişim tarihi: 11.12.2022)
- Erbil, Leyla. “Biz İki Sosyalist Erkek Eleştirmen,” *Eski Sevgili* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017), 31-45.
- Erbil, Leyla. “Bunak,” *Eski Sevgili* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2017), 49-103.
- Erbil, Leyla. “Söyleşi,” Söyleşiyi yapan: Yılmaz Vural, *Zihin Kuşları*, ed. Rûken Kızılar, (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019a), 170-210.
- Erbil, Leyla. “Vapur,” *Gecede* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019b), 9-32.
- Erbil, Leyla. “Ayna,” *Gecede* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019b), 33-38.
- Erbil, Leyla. “Çekmece,” *Gecede* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019b), 39-47.

- Erbil, Leyla. "Tanrı," *Gecede* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019b), 61-73.
- Erbil, Leyla. "Gecede," *Gecede* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019b), 75-97.
- Erbil, Leyla. "Bilinçli Eğinim I," *Hallaç* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019c), 11-22.
- Erbil, Leyla. "Diktatör," *Hallaç* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2019c), 65-77.
- Erbil, Leyla. *Zihin Kuşları* (İstanbul: İş Kültür, 2019d).
- Erbil, Leyla. *Üç Başlı Ejderha* (İstanbul: İş Kültür, 2019e).
- Erbil, Leyla. *Karanlığın Günü* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2020a).
- Erbil, Leyla. *Cüce* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2020b).
- Erbil, Leyla. *Tuhaf Bir Erkek* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2020c).
- Erbil, Leyla. *Kalan* (İstanbul: İş Kültür Yayınları, 2020d).
- Günay-Erkol, Çimen. *Yaralı Erkeklikler 12 Mart Romanlarında Yalnızlık, Yabancılaşma ve Öfke* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).
- Gürbilek, Nurdan. "Çiftkaplı Yapıt. Tiksinti ve Çilecilik," *Kör Ayna, Kayıp Şark- Edebiyat ve Endişe* (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 213-243.
- Kırılımsız, İlknur Tatar. "Soren Kierkegaard'ın Varoluş Felsefesinin Postmodern Kurmacadaki Yansıması: Leyla Erbil'in *Kalan* Romanı," *Journal of Turkish Language and Literature* 4 (2018): 982-1001.
- Oktay, Ahmet. "Cüce: Girdap Metin," *Cumhuriyet Kitap* 617, (2001):10-13.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ak ve Olcay Geridönmez (İstanbul: Evrensel Basım, 2013).
- Said, Edward W. *Entelektüel*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020).
- Sartre, J. Paul. *Bulantı*, çev. Selâhattin Hilav (İstanbul: Can Yayınları, 1981).
- Sartre, J. Paul. *Varoluşçuluk*, çev. Asım Bezirci (İstanbul: Say Yayınları, 1985).
- Sezer, Sennur. "Leyla Erbil'de Bireysel Kabustan Toplumsal Kabusa," *Leyla Erbil'de Etik ve Estetik*, haz. Süha. Oğuzertem (İstanbul: Kanat Kitap Yayınları, 2007),197-202.
- Şentürk, Semiha. "'Diktatör': Sahici Bir Yazardan Tekinsiz Bir Öykü," *... bir tuhaf kuştur, gölgesi zihnin...*, haz. Kaya Tokmakçı (İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2013),145-156.
- Şahin, Elmas. "Leyla Erbil'de Feminist İzlekler," *Turnalar Dergisi* 45, (2012):

5-9

- Şen-Sönmez, Ürün. "Bir Leyla Erbil Portresi ya da Hiçbir Kavme Dahil Olmayan Bir 'Öteki'," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Feminizm 10*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 738-745.
- Rothbard, Murray. "Devletin Anatomisi," *Eşitlik: Doğaya Karşı İsyân*, çev. Mustafa Acar (Ankara: Liberte Yayınları, 2009).
- Teber, Serol. "*Tutunamayanlar*"ın *Politik Psikolojisi*, (İstanbul: Okuyanüs Yayınları, 2014).
- Temizyürek, Mahmut. "Üç Başlı Ejderha" *Dipnotkitap.net*. http://dipnotkitap.net/OYKU_ve_NOVELLA/Uc_Basli_Ejderha.htm (Son erişim tarihi: 12.10.2022).
- Tunç, Ayfer. "Karşılaşmalar 2- Gabriel Garcia Marquez ve Leyla Erbil" *Diyaloglar*, 28 Kasım 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=FrW5IUay6fE> (Son erişim tarihi: 14.12.2022).
- Uslu, Mehmet Fatih. "Leyla Erbil'de Yozlaşma Öfkesi ve Siyasal Açmaz," *Leyla Erbil'de Etik ve Estetik*, haz. Süha Oğuzertem (İstanbul: Kanat Kitap Yayınları, 2007), 237-250.
- Üşür, İşaya, "Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?" *Praksis 10*, (2011): 211-238.
- Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2020).